

BTO Verkennend Onderzoek

S E P T E D

Retrotopie: vroeger was alles beter

Wie niet meer in de toekomst gelooft, gaat over het verleden dromen. Zo ontstaat er volgens de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman een 'retrotopie', het verlangen naar de terugkeer naar een geïdealiseerd verleden, toen er nog stabiliteit, geborgenheid en solidariteit zou bestaan; toen 'we' nog onder elkaar waren. Ondanks economische vooruitgang, idealiseren steeds meer burgers in de Westerse wereld het verleden en zoeken ze aansluiting bij politieke bewegingen die dit verkondigen. Waar komen deze nostalgische gevoelens vandaan? Wat voor type burgers zijn die retrotopianen? In deze trendalert wordt het fenomeen retrotopie omschreven aan de hand van actuele voorbeelden en onderzocht hoe het verlangen naar het verleden door burgers impact kan hebben op de drinkwatersector.



Voorkaft van het door Zygmunt Bauman geschreven boek Retrotopia (2017) waarin een omgekeerde klok wordt afgebeeld die naar het 'verleden' leunt.

Trendbeschrijving en achtergrond

In de afgelopen halve eeuw zijn burgerlijke vrijheden uitgebreid, stegen de inkomens, liep de armoede terug en is de gezondheidszorg verbeterd. Je zou zeggen, genoeg redenen om tevreden te zijn over de kwaliteit van leven in Nederland. Uit het [World Happiness Report](#) van de Verenigde Naties blijkt zelfs dat Nederland op plek vijf staat van de meest gelukkigste landen ter wereld. Maar zijn alle Nederlanders even gelukkig en hoopvol over de toekomst?

Dat valt tegen, blijkt uit de [Hoopbarometer 2018](#) – een initiatief van de Erasmus Happiness Economics Research Organisation om het gemoed van de burger te onderzoeken door hoop en vertrouwen als uitgangspunt te nemen. Nederlanders scoren gemiddeld een magere 6,3 op een schaal van 10. Ook concludeerde het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) in haar vierde kwartaalrapport van 2018, [Burgerperspectieven](#), dat er meer mensen pessimistisch over de ontwikkelingen in de samenleving denken (48%) dan optimistisch (42%).

Het blijkt dat er een (grote) groep burgers zijn die, ondanks de algemene economische voortuitgang de afgelopen jaren, minder hoopvol denken over de toekomst en de ontwikkelingen in de samenleving.

De ontevredenheid onder deze groep burgers heeft ook bijgedragen aan de opkomst van anti-establishment partijen zoals de PVV en, nog recenter, Forum voor Democratie (FvD) die pretenderen de oude ‘gouden’ tijden terug te kunnen halen.

Wie niet meer in de toekomst gelooft, gaat over het verleden dromen. Dit beweert ook de recent overleden Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman in zijn laatste boek, *Retrotopia* (2017). Steeds meer burgers klampen zich vast aan het verleden, als gevolg van een gebrek aan een hoopvol toekomstperspectief. Bauman beweert dat de moderne westerse mens het geloof is kwijtgeraakt dat menselijk geluk bereikt kan worden in een soort toekomstige ideale staat. De mensheid heeft zijn aspiraties niet verloren, maar het lijkt alsof de moderne mens niet meer in utopieën gelooft, aldus Bauman.

Deze trendalert onderzoekt hoe het verlangen naar het verleden, als reactie op een gebrek aan een hoopvol toekomstperspectief, impact kan hebben op de drinkwatersector. Om dit in kaart te brengen wordt eerst verder uitgelegd wat er verstaan wordt onder de ‘retrotopie’ zoals omschreven door Bauman. Een aantal recente voorbeelden worden vervolgens gegeven waarin het retrotopische

denkbeeld centraal gestaan heeft. Verder wordt er gekeken naar wie de retrotopianen zijn en hoe we het retrotopische ideaal kunnen doorbreken.

Wat is retrotopie?

Voortgestuwd door een ontmanteling van de voorheen solide en voorspelbare moderne welvaartsstaat, geplaatst in een wereld van onvoorspelbare risico's door de ontkoppeling van macht en politiek als gevolg van globalisering, betoogt Bauman dat grotere segmenten van de Westerse samenleving het gevoel hebben achtergelaten en genegeerd te zijn. Globalisering zorgt ervoor dat landen van elkaar afhankelijk zijn: als één land omvalt, heeft dat ernstige gevolgen voor veel andere landen. Nu oude zekerheden wegvallen en er op mondiale schaal sprake is van politiek-maatschappelijke instabiliteit en culturele vervlechting door immigratie, neemt het verlangen om terug te keren naar het verleden toe. Het verleden is nostalgisch en probleemloos, verlost van alles wat vreemd is. Zo ontstaat er volgens Bauman de ‘retrotopie’, het verlangen naar de terugkeer van een geïdealiseerd verleden, toen er nog stabiliteit, geborgenheid en solidariteit bestond, toen ‘we’ nog onder elkaar waren. De toekomst is te complex, onzeker, onbetrouwbaar en gefragmenteerd.

S E P T E M B E R

Retrotopisch ideaal

In hoeverre zijn verbeelde aspecten van het verleden vandaag de dag leidend in het tekenen van de routekaart voor een betere toekomst? Wie een blik werpt op de hedendaagse politiek hoeft niet lang te zoeken naar het retrotopisch denken zoals omschreven door Bauman. Er waart een golf van nostalgie door de westerse politieke wereld. De opkomst van Donald Trump in 2016 en de naderende Brexit zijn exemplarisch voor het retrotopisch ideaal. 'Make America great again' en 'taking back control' zijn slogans die het verleden idealiseren. Een grote, makkelijk te manipuleren groep voelt zich niet meer vertegenwoordigd binnen het klassieke systeem, waardoor er woede en angst heerst.

Ook in ons eigen land zien we politieke bewegingen en partijen die het verleden idealiseren. De PVV doet dit al jaren met haar bekende slogan "Nederland weer van ons". Landsgrenzen moeten gerespecteerd worden en oneerlijke concurrentie op de globale arbeidsmarkt moet worden vermeden. Recent kwam daar nog FvD bij, die zichzelf als 'Renaissance-partij' presenteert en waarvan de leider als leidmotief heeft dat wat 'dood was, iets dat voorgoed voorbij was, weer tot bloei kan komen'. Retrotopiaanser wordt het niet. Het is niet alleen politiek rechts dat het verleden idealiseert. De SP

bijvoorbeeld, vindt dat de betaalbaarheid van de zorg (voor ouderen) vroeger beter geregeld was dan nu. Volgens SP Tweede-Kamer lid, Renske Leijten, was de zorg vroeger veel eerlijker dan nu. Er waren geen verschillen tussen de ene gemeente en de andere. Iedereen betaalde netjes mee via de belastingen, inkomensafhankelijk.

Los van de politiek, zien we ook in de maatschappij dat er angst heerst om te verliezen wat we hebben. De jaarlijks terugkerende verbetering rondom Zwarte Piet is exemplarisch voor een grote groep Nederlanders die zich onzeker, miskend en machteloos voelt. Een zelfbewuste allochtone minderheid eist haar plaats in de samenleving op en vindt Zwarte Piet racistisch. Vervolgens voelt de een ander deel van de samenleving zich bedreigd omdat het Sinterklaasfeest al decennia ingenesteld is in de Nederlandse cultuur. Het verlies van Zwarte Piet is voor deze groep de zoveelste aanval op de nationale identiteit. Vroeger kon er nog onbekommerd Zwarte Piet gespeeld worden, zonder dat iemand erover zeurde.



Beeld: Ongeregelde heden bij de intocht van Sinterklaas in Eindhoven in 2018 (Volkskrant, 23 November 2018).

Naast het feit dat sommige segmenten in de samenleving het verleden idealiseren, overheerst bij andere burgers het idee dat het in de toekomst helemaal mis zal gaan met de mensheid. Dit zogeheten 'doemdenken' komt volgens historicus prof. dr. Ronald Havenaar voort uit onzekerheid. Havenaar schrijft in zijn meest recente boek 'Naar de bliksem, maar nu nog niet' dat sommige burgers deze onzekerheid voelen over de toekomst door de toenemende milieuvuiling. De grillige gevolgen van klimaatverandering gaan voor vele de



komende decennia problemen zorgen. In het Verenigd Koninkrijk is zelfs een beweging gestart, 'Birth Strike', die vrouwen aanzet om op geboortestaking te gaan vanwege klimaatverandering. Volgens initiatiefnemer van de beweging, Blythe Pepino, wordt voor de komende tientallen jaren veel geweld en oorlog voorspeld, omdat hulpbronnen en voedsel opraken. Als we niet onmiddellijk op grote schaal ingrijpen, stort de beschaving ineen en dan wil ik geen gezin stichten. Ik wil mijn kind een goede toekomst bieden en dat kan ik nu niet garanderen. De aarde zal niet meer leefbaar zijn zoals vroeger, aldus Pepino.

Wie zijn de retrotopianen?

Nu we gezien hebben waar het retrotopische ideaal vandaan komt is het interessant om te onderzoeken welke segmenten van de samenleving eerder retrotopiaanse gedachtes vertonen dan andere. Hiervoor wordt een inschatting gemaakt gebaseerd op literatuur en inzichten van sociologen en wetenschapsjournalisten. Onze inschatting is gebaseerd op veronderstellingen en berust niet op resultaten waarin het 'retrotopische denken' empirisch getoetst is.

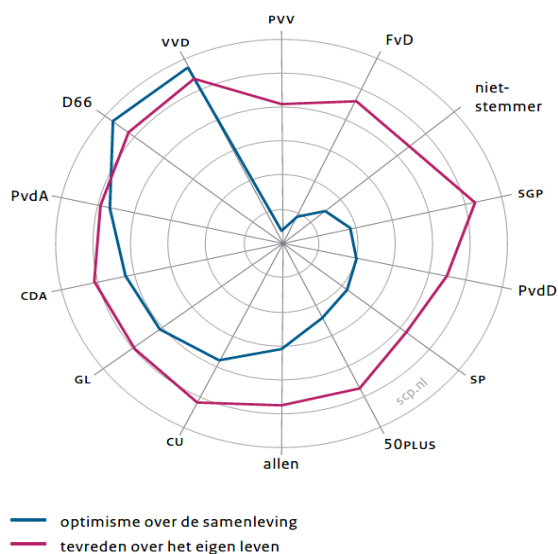
Vaak wordt gezegd dat het retrotopisch denken vooral bij lager opgeleiden leeft, iets wat de eerder genoemde Bauman de 'verliezers' van de

globalisering noemt. Volgens Bauman maakte sinds de jaren tachtig de sociaal-democratische droom van collectieve lotsverbetering plaats voor een liberale droom van individuele zelfontplooiing. Het doel was niet meer een betere samenleving, maar het verbeteren van je eigen positie binnen een niet te verbeteren samenleving. Het is een samenleving die een wrede boodschap afgeeft aan iedereen die minder dan gemiddeld presteert. De onderkant ploetert steeds vaker in flexbaantjes, terwijl een kleine bovenlaag zich schaamteloos verrijkt. Het verlangen naar vroegere tijden, waar collectieve lotsverbetering centraal stond in de samenleving, leeft volgens Bauman daarom vooral bij de 'onderkant' van de samenleving, burgers met een lage opleiding en laag inkomen.

Wetenschapsjournalist van de Volkskrant, Hidde Boersma, gaat gedeeltelijk mee in de veronderstelling van Bauman. Volgens Boersma wordt het retrotopisch denken gevoed door twee ontwikkelingen. De eerste is economisch: door de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de globalisering en robotisering zijn mensen onzeker geworden over hun baan. Dat treft volgens Boersma (en Bauman), vaker dan gemiddeld de laagopgeleiden en mensen met een laag inkomen. De tweede is cultureel: door de toegenomen immigratie en culturele vervlechting hebben mensen het idee dat Nederlandse normen

en waarden onder druk staan. De culturele dreiging wordt ervaren door een veel bredere groep. Volgens Boersma verlangen burgers met zowel een hoge als lage opleiding en met zowel hoge als lage inkomens naar een samenhorig verleden met een duidelijke Nederlandse identiteit. De PVV en FvD, die zich sterk inzetten voor het tegenhouden van immigranten, zijn bijvoorbeeld ook relatief groot in rijke gemeenten zoals Heemstede en Wassenaar.

Als we kijken naar het maatschappelijk optimisme, burgers die optimistisch zijn over de ontwikkeling in de samenleving, dan concludeert het Sociaal Cultureel Planbureau dat aanhangers van partijen als de PVV en FvD het minst optimistisch zijn, terwijl aanhangers van de VVD en D66 het meest (zie onderstaande figuur).



Grote verschillen in maatschappelijk optimisme onder aanhangers van verschillende politieke partijen (SCP, 2018)

Eerder hadden we gezien dat partijen als de PVV en FvD partijen zijn met een sterke retrotopiaanse inslag die in hun verkiezingsprogramma's vaak verwijzen naar het verleden. Het is aannemelijk om te stellen dat een (groot) deel van de burgers die op deze partijen stemt ook retrotopische denkbeelden hebben. Verder weten we uit het [Nationaal](#)

[Kiezersonderzoek 2017](#) dat de PVV en FvD stemmer gemiddeld lager opgeleid is en een lager inkomen heeft dan stemmers van andere partijen (al hoewel er ook een deel rijke hoogopgeleide stemmers tussen zitten die wegens cultureelverlies op de PVV en FvD stemmen). Deze constatering is in lijn met de veronderstellingen van Bauman en Boersma die beweren dat burgers van de 'onderkant' van de samenleving het meeste sympathiseren met retrotopische denkbeelden.

Van collectieve troost naar sociale hoop

Bauman stelt dat we ons voor de toekomst moeten voorbereiden op een lange periode die gekenmerkt wordt door meer vragen dan antwoorden en meer problemen dan oplossingen. In tijden van zulke grote onzekerheden is nostalgie een vanouds goede compensatiestrategie, zegt cultuursocioloog Ruben Jacobs in een opiniestuk op het online platform [Brainwash](#). De drang om terug te grijpen naar het zekere verleden is iets wat historisch gezien in golfbewegingen terugkomt. In de laatste dagen van de Middeleeuwen, in de overgang naar de Renaissance, klampte men zich bijvoorbeeld ook stevig vast aan het verleden. Het is echter volgens Jacobs geen goed vergrijp wanneer politici misbruik maken van het nostalgische potentieel en het verleden laten fungeren als een soort 'collectieve troost'. Zo kom je volgens Jacobs terecht in een

regressieve cultuur, een cultuur die met de rug naar de toekomst leeft. Dit is, gezien de vele uitdagingen die op de mens afkomen, een recept voor ellende, aldus Jacobs.

Hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel, prof. dr. Mark Elchardus, sluit zich aan bij de constatering van Jacobs. Elchardus laat in de [Volkskrant \(4 maart 2017\)](#) weten dat het niet helpt wanneer politici onzekerheden voeden in plaats van ze weg proberen te nemen. De VVD heeft het bijvoorbeeld in haar verkiezingsprogramma over 'problemen en bedreigingen ver en dichtbij huis' en het CDA over 'vrees voor terreur en een toenemend gebrek aan respect en saamhorigheid'. Burgers worden door dit soort retoriek volgens Elchardus bestaansonzeker, wat tot onverdraagzaamheid kan leiden. Bauman sluit zijn boek *Retrotopia* af met een nogal ontzuenderend advies: om onzekere tijden en de toekomst aan te gaan hebben we als mensheid twee mogelijkheden: gezamenlijk de handen ineenslaan of ten onder gaan in 'gemeenschappelijke graven'. Om uit het moeras van het nostalgische retrotopisch denken te komen, zullen nieuwe zekerheden en sociale hoop gecreëerd moeten worden.

Maar hoe slaan we gezamenlijk de handen ineen? Bauman stelt voor om naar nieuwe symbolen van



broederschap te zoeken, als tegenwicht voor de symbolen van de retrotopie. Volgens Bauman is het vertellen van een nieuw politiek verhaal, waarin onderlinge concurrentie plaatsmaakt voor verbinding en gemeenschapszin essentieel. Bauman roept daarmee op tot meer dialoog. Hij is van mening dat dialoog de meest overtuigende reactie is om de uitdagingen aan te gaan die op de mensheid afkomen. Er zijn aanwijzingen dat dit pleidooi voor dialoog impact hebben. Bij de intocht van Sinterklaas in Zaanstad werd bijvoorbeeld zo'n dialoog gehouden over de Zwarte-Pietendiscussie. De partijen kwamen niet echt nader tot elkaar, maar wisten in elk geval hun pijn voelbaar te maken.

De Duitse filosoof en historicus, Phillip Blom, is het met Bauman eens. In [Het Financieel Dagblad \(8 oktober 2016\)](#) stelt Blom dat er een verhaal van sociale hoop nodig is waarmee mensen zich kunnen verbinden om weer zin te krijgen in de toekomst. Het komt erop neer dat er een nieuwe, solidaire maatschappij tot stand gebracht moet worden waarin we met elkaar (ecologisch) verantwoord moeten gedragen. We moeten het altruïsme in onszelf weer herontdekken en zullen genoeg moeten nemen met minder welvaart, aldus Blom.

Relevantie

We hebben gezien dat steeds meer burgers zich vastklampen aan het verleden, als gevolg van een gebrek aan stabiliteit, geborgenheid en solidariteit in de samenleving. Wat betekent deze trend voor de drinkwatersector? Voor de relevantie duiding worden er in dit deel twee aspecten van elkaar onderscheiden: 1) hoe de drinkwatersector een rol kan spelen in de groei van retrotopie en 2) hoe een drinkwaterbedrijf dé retrotopiaan zelf het beste kan bedienen.

Drinkwatersector als beïnvloeder

Met het leveren van schoon en voldoende drinkwater voeren drinkwaterbedrijven een vitale publieke dienst uit voor de volksgezondheid, het welzijn en de welvaart van de samenleving. Door de grote maatschappelijke rol die drinkwaterbedrijven hebben in de samenleving, is de drinkwatersector een belangrijke publieke actor die de publieke opinie (enigszins) kan beïnvloeden. Bauman noemde eerder dat retrotopianen zich zorgen maken over de politiek-maatschappelijke instabiliteit die in de huidige samenleving heerst. Gezien deze beweerde politiek-maatschappelijke instabiliteit, en de rol die drinkwaterbedrijven hebben in de samenleving, zouden drinkwaterbedrijven kunnen optreden en zichzelf

uiten als een zekere en stabiele factor in de samenleving. Drinkwaterbedrijven zouden deze stabiele factor kunnen uitstralen door actief te benadrukken met een positieve 'tone of voice' dat het (op drinkwatergebied) juist *nu* beter is dan vroeger. Weliswaar heeft de drinkwatersector te kampen met steeds meer opkomende stoffen zoals genX, glyfosaat en farmaceutische residuen, maar er zijn ook aspecten in de drinkwatersector waarbij het een stuk beter gaat dan vroeger. Het Vewin rapport '[Drinkwaterstatistieken 2017](#)' doet bijvoorbeeld leren dat het drinkwaterkwaliteit en het percentage duurzaam opgewekte energie is toegenomen en het drinkwatergebruik per persoon de laatste decennia is afgenomen. Ook zouden drinkwaterbedrijven kunnen benadrukken dat zij, in tegenstelling tot andere nutssectoren in Nederland zoals de energiesector, niet commercieel gedreven zijn. Retrotopianen maken zich volgens Bauman namelijk nogal zorgen over de steeds toenemende liberalisering van nutsvoorzieningen. Door deze (positieve) aspecten actief te vertolken zou mogelijk de kans vergroot kunnen worden dat retrotopianen, in ieder geval op drinkwatergebied, minder nostalgie en angst voor het moment zullen vertonen.



Burgerprofielen en bedienen van retrotopianen

In lijn met het inzicht dat dé drinkwaterklant niet bestaat en dat de wensen, zorgen en verwachtingen van drinkwaterklanten verschillen, zullen verschillende groepen anders bediend moeten worden, dus ook de retrotopianen. Het zou mooi zijn als we kunnen achterhalen welk type burger het retrotopisch ideaal eerder zal omarmen dan andere. Om dit te kunnen polsen, wordt gebruik gemaakt van de door KWR geïdentificeerde burgerprofielen uit het BTO rapport 'Klantperspectieven' (BTO 2018.083).

Bij het eerste burgerprofiel, burgers met een bewust & betrokken (wij) perspectief, staat bewustwording, duurzaamheid en het collectief belang centraal. Het tweede burgerprofiel, burgers met een egalitair & solidair (zij) perspectief, is toegespitst op gelijkheid en zorg voor de ander. Het derde burgerprofiel, burgers met een egocentrisch & kwaliteitsgericht (ik) perspectief, redeneert vooral vanuit de eigen wensen en behoeften en heeft weinig vertrouwen in andere mensen en instanties. Tot slot, burgers met een nuchter & vol vertrouwen (jullie) perspectief, houden van gemak en willen maximaal ontzorgd worden als het gaat om de drinkwatervoorziening. Via een grootschalig online-enquête onderzoek blijkt dat in Nederland de meeste burgers aansluiting zoeken met het zij-perspectief (31%)

gevolgd door het wij-perspectief van bewustwording en betrokkenheid (29%), het jullie-perspectief (27%) en als laatst het ik-perspectief (13%).

Het is zeer aannemelijk om te stellen dat met name burgers met een ik-profiel het retrotopisch ideaal zullen omarmen. In vergelijking met andere burgerprofielen hebben burgers met een ik-profiel minder vaak het idee dat het de goede kant opgaat met de maatschappij en hebben ze minder vertrouwen in de toekomst. Zo maakt deze groep zich bijvoorbeeld zorgen of de kwaliteit van water in de toekomst wel gewaarborgd kan worden. Verder hebben burgers met het ik-profiel een minder dan modaal inkomen in vergelijking met andere burgerprofielen. Zowel Bauman als Boersma hebben geconstateerd dat burgers met een laag inkomen (en laag opleidingsniveau) het meeste sympathiseren met retrotopische denkbeelden.

Naast burgers met een ik-profiel is het ook aannemelijk om te stellen dat van burgers met het zij-profiel vaker dan gemiddeld verlangen naar het verleden. Deze groep vindt gelijkheid en solidariteit belangrijk en maakt zich het meest zorgen over de groeiende kloof tussen arm en rijk en klimaatverandering. De door Bauman geconstateerde verschuiving van collectieve lotsverbetering in de jaren tachtig naar een

samenleving van individuele zelfontplooiing is een ontwikkeling die haaks staat met het zij-perspectief. Het is goed voor te stellen dat een (groot) deel van de burgers met een zij-perspectief terugverlangen naar een tijd van geborgenheid en zorg voor de ander. Ongetwijfeld zullen er ook retrotopianen bij het jullie- en wij perspectief horen, maar burgers met een ik- en zij-profiel lijken de meeste retrotopiaanse kenmerken te vertonen.

Het is aan te raden dat de drinkwatersector, in haar (communicatie)strategie, deze groep retrotopianen op de juiste wijze bedient. Hiertoe worden twee overwegingen meegegeven. Als eerst is kenmerkend aan retrotopianen dat ze (regelmatig) teruggrijpen naar het verleden. Dat wekt bij retrotopianen een gevoel van zekerheid op. Drinkwaterbedrijven zouden in hun berichtgeving hierop kunnen inspelen door boodschappen aan te sluiten (te tailoren) bij de behoefte van de retrotopiaan. Drinkwaterbedrijven zouden bijvoorbeeld regelmatig kunnen verwijzen naar hoe iets in het verleden gedaan werd of wat de verschillen zijn tussen nu en vroeger. Burgers, en dus ook retrotopianen, zoeken namelijk vaak bevestiging van hun eigen opvattingen.

Ten tweede verlangen retrotopianen vaak naar het solidaire en 'verbonden' leven van vroeger. De



huidige samenleving is te individualistisch met een groot gebrek aan samenhang. Drinkwaterbedrijven kunnen inspelen op het gebrek aan samenhang door drinkwaterklanten (meer) te binden met het drinkwaterbedrijf. Hierbij kan gedacht worden aan regelmatig (gratis) rondleidingen geven en evenementen organiseren op productielocaties van drinkwaterbedrijven. Ook zouden drinkwaterbedrijven citizen science initiatieven kunnen starten waarbij drinkwaterklanten meegenomen in een onderzoekstraject om een bepaald fenomeen te meten. Zo neemt het vertrouwen toe en ontstaat er een solidaire en hechte relatie tussen de drinkwaterklant en het drinkwaterbedrijf wat bevorderend overkomt in de beleving van de gemiddelde retrotopiaan. Ook wordt hiermee het vertrouwen verhoogt dat retrotopianen hebben in hun drinkwaterbedrijf. Deels doen drinkwaterbedrijven dit al, maar het kan geen kwaad om dit extra te bedrukken in huidige en toekomstige strategieën.

Meer informatie

- Bauwman, Z. (2017). *Retrotopia*. Cambridge, United Kingdom, Polity Press.
- <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/de-hang-naar-zwarte-piet-en-andere-oude-symbolen-vraagt-om-meer-dialog~b6357a14/>
- <https://www.eur.nl/sites/corporate/files/2019-05/Hoopbarometer%20-%20Dec%202018.pdf>
- <https://www.radicalrightanalysis.com/2019/01/04/does-retrotopia-explain-the-rise-of-the-radical-right/>
- https://fd.nl/economie-politiek/1170602/als-wij-niet-veranderen-verspelen-we-onze-toekomst?_ga=2.254335176.1193668063.1558351688-1310163742.1558351688#
- <https://www.brainwash.nl/bijdrage/we-leven-in-een-tijd-waar-het-verleden-de-toekomst-is-geworden>
- <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-het-komt-het-dat-we-terugverlangen-naar-vroeger~b30b19c4/>
- <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2277432-deze-vrouwen-willen-geen-kinderen-op-de-wereld-zetten-vanwege-klimaatverandering.html>

- https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/Burgerperspectieven_2018_4
- <http://www.dpes.nl/images/AanhoudendWisselvalligNKO2017V4.pdf>
- <https://www.vewin.nl/Waterspiegelartikelen/08-Drinkwaterstatistiek%202017%20-%20Alles%20over%20de%20drinkwatersector%2002%202018.pdf>

Keywords

solidariteit, stabiliteit, nostalgie, globalisering